

Сільськогосподарські райони Поділля та Південно-Східної Волині у добу нової економічної політики (1921-1929 рр.)

Розглядається розвиток селянського господарства Поділля і Південно-Східної Волині у різних регіонах Подільської губернії.

Ключові слова: неп, сільськогосподарське виробництво, сільськогосподарське районування, продуктивне тваринництво, інтенсифікація селянського господарства, землезабезпеченість.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Потреба отримання достовірної інформації про аграрні відносини, сільськогосподарське виробництво у 20-ті роки визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних регіонів, зокрема Поділля та Південно-Східної Волині. Звідси об'єктом дослідження є сільськогосподарське районування у 20-ті роки ХХ століття, яке співпадає з добою нової економічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Торкаючись історіографії проблеми зазначимо, що вона досить плідно розроблялася у 20-ті роки. Про це багато писали радянські працівники, економісти, спеціалісти сільського господарства [1]. З утвердженням колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства вивчення даної проблеми було повністю згорнуто. Лише у сучасній українській історіографії у зв'язку з появою ґрунтовних наукових праць Калініченка В.В., Святця Ю.А., приділено увагу даній проблемі, але в межах тодішньої України. При цьому автори торкалися лише таких великих сільськогосподарських районів як Правобережжя, Полісся, Лівобережжя, Степ [2]. На регіональному рівні вивчення даної теми окреслено у монографії Рибак І.В [3].

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження характерних рис, відмінностей сільськогосподарського виробництва у рамках окресленого вище регіону, виділення та опис його аграрних районів у більш локальних рамках.

Виклад основного матеріалу дослідження. На Поділлі склалося на початку 20-х років три сільськогосподарські райони: Прибужський, який обіймав північну частину Подільської губернії, Середній – центральну її частину, та Придністровський, який охоплював південну її частину [4, 7]. Окремим районом був Південно-Волинський, який охоплював південно-східну частину Волинської губернії. До Придністровського району входили Проскурівський та Вінницький округи, Межирівський район Тульчинського, північні райони Гайсинського округу (Ситковецький, Дашівський, Гранівський, Гайсинський та Зятківський). Всього 40 районів губернії. Цей район характеризувався вищесереднім відсотком нехліборобського населення 12,59% проти 10,62% у губернії, високою забезпеченістю залізницями: Київ – Жмеринка – Волочиськ, Кам'янець – Шепетівка, Хмільник – Вінниця – Київ. Тут діяло 17 цукрових заводів [4, 12]. Знаходяться значні місцеві ринки, центри ярмаркової торгівлі. У Вінницькому окрузі було 43 населенні пункти, де відбувалося 1703 ярмарки, які тривали протягом 1707 днів. Середній радіус ярмаркового впливу складав 12,1 км. Тут відбувалося 6 двотижневих та 15 тижневих ярмарків. У Проскурівському окрузі нараховувалося 27 населених пунктів, де відбувалися 718 ярмарків, які тривали пересічно 742 дні на рік, з них 10 були двотижневими, а 407 тижневими [5, 256]. Землезабезпеченість у Прибужському районі складала 3,13 дес. на одне господарство 0,76 на душу проти 3 дес. на господарство та 0,74 дес. на душу у Подільській губернії.

Цей район найкраще забезпечений луками, які складають у структурі сільгоспугідь 2,98% при 1,69% на Поділлі. У структурі посівної площі зернові культури (жито, ячмінь, овес, пшениця) складала 82,99%. Звідси головними культурами є жито – 35,65%, овес – 13,27%, озима пшениця – 11,54%, ячмінь – 9,51%. Інші культури мають такий відсоток у посівній площі: бобові – 2,69%, технічні (льон, конопля, соняшник) – 0,50%, кукурудза – 0,47%, трави – 9%, інші – 0,85%. За

ознаками рільництва цей район був малоінтенсивним. Тут домінувало зернове рільництво – житньо-вівсяного, пшенично-ячмінного характеру [4, 12]. У тваринницькому відношенні цей район характеризувався вищесередньою забезпеченістю робочою худобою – 32,52 голови коней на 100 дес. посіву проти 25,77 голів на 100 дес. посіву у Подільській губернії. Крім того тут найменший на Поділлі відсоток волів у складі тяглової худоби 8,36% проти 14,59%. Продуктивне тваринництво мало такі показники. На 100 десятин посіву тут припадало 33,47 голів корів, а у губернії 25,95 штук на аналогічну площі посіву. Через це наявність тут великої кількості корів цей район мав чітко виражений молочний напрямок ВРХ. За кількістю свиней на 100 дес. посіву 47,69 голів проти 30,21 у губернії. Цей район можна охарактеризувати як м'ясномолочний. На 100 десятин посіву тут припадало 55,25 штук овець. Безхудібних господарств тут було всього 17% проти 22,2% на Поділлі [4, 13]. За сумою ознак тваринництва район можна віднести до вищесереднього за інтенсивністю, а саме як м'ясномолочний, багатохудібний, особливо стосовно коней, корів, свиней, із незначим відсотком і середньовищим. В цілому цей район був із малоінтенсивним рільництвом, яке мало яскраво виражений зерновий характер і вищесереднім тваринництвом м'ясномолочного напрямку.

Середній сільськогосподарський район охоплює північну та середню частину Кам'янецького, Могилівського і Тульчинського й середню частину Гайсинського округів, зокрема такі райони як Чемеровецький Купинський, Солобковецький, Зіньківський, Віньковецький, Новоушицький, Міньковецький, Дунаєвецький, Смотрицький, Лянцкорунський, Оринінський, Маківський, Барський, Ялтушнівський, Китайгородський, Станіславчинський, Лучинцький, Шаргородський, Мурафський, Джуринський, Шепетівський, Ганнопільський, Тульчинський, Крижопільський, Вапнярський, Тростянецький, Ободівський, Ладигенський, Соболівський, Красносільський, Теплинський, Тернівський, Бершадський, Устянський,

Хащеватський [4, 18]. Відсоток нехліборобського населення, через відсутність у цьому районі значних торгівельних, а тим більше промислових центрів тут найменший (7,41%) у порівнянні з іншими районами. Залізницями район забезпечений посередньо, але вони пересікають його з півночі на південь у чотирьох місцях: Проскурів – Кам’янець, Жмеринка – Могилів, Київ – Одеса, Гайсин – Хащевата, та із заходу на схід Вапнярка – Констянтинівка [4, 19]. У Кам’янецькому окрузі було 3 центри ярмаркової торгівлі, де відбувалося три річних ярмарки. Найбільший радіус ярмаркового впливу складав 10 верств, а найменший – 6,7 верств. У Могилівському – 46 ярмаркових центри, де відбувалось 2184 ярмарків із 2187 ярмаркових днів. Найбільший радіус віддаленості від ярмарку – 20 верств, а найменший – 3. Тут відбувалося 12 двотижневих та 40 тижневих ярмарків [5, 256]. У Проскурівському – 27 населених пунктів, які були центрами ярмаркової торгівлі і тут відбувалося 718 ярмарків, тривалістю 742 дні. Найбільша віддаленість від ярмарку 20, а найменша 5 верств. Тут проходило 10 двотижневих та 7 тижневих ярмарків [5, 256]. У Тульчинському окрузі було всього 2 центри ярмаркової торгівлі, з них один 10 тижневих та 7 тижневих. Найбільший радіус ярмаркового впливу 15, а найменший 5 верств [5, 256]. У цьому районі діяло 24 цукрових заводи [5, 256]. Землезабезпеченість на одне господарство складало 2,87 дес. або 0,72 дес. на душу. Щільна мережа цукроварень, особливо в центральних і північних районах, менша врожайність зернових культур сприяли скороченню площі пару до 25,13%, розширення площі однорічних трав до 16,20% і бурякосіянь – 6,87% та вирощення кукурудзи – 7,20%. Через це зернові культури тут посідають всього 65,11% посівної площі, горох – 2,51%, технічні культури – 0,75% [4, 19]. Цей район характеризується нижчесереднім ступенем садівництва. Особливо тут виділяються Копайгородський, Шаргородський, Вапнярський райони, які мають по тисячі десятин саду в кожному районі та Ялтушківський, Станіславчинський та Бершадський по 600 дес. саду в кожному [4, 21].

На 100 десятин посіву тут припадає 23,87 голів робочої худоби, у їх складі 8,03 волів, що є найвищим показником на Поділлі. Розподіл продуктивного тваринництва є таким: 16,74 корів, 23,65 – свиней, 85,33 – овець на 100 дес. посіву [4, 21]. Отже цей район є з малоінтенсивним тваринництвом. Його інтенсивність зменшується з заходу на схід та з півночі на південь. Це пояснюється збільшенням питомої ваги овець, молодняка великої рогатої худоби, волів у складі худоби та зменшенням частини свиней, дійних корів. В цілому, цей район є середньоінтенсивним у рільництві з нижче середнім розвинутим садівництвом та малоінтенсивним тваринництвом.

Придністрянський сільськогосподарський район обіймає південну частину Кам'янецького, Могилівського, Тульчинського, Гайсинського округів в складі Довжоцького, Жванецького, Китайгородського, Староушицького, Муровано-Куриловецького, Яришівського, Озаринецького, Яругського, Чернівецького, Бабчинецького, Ямпільського, М'ястківського, Великокосницького, Каменського, Пісчанського, Чечельницького, Ольгопільського районів. Відсоток нехліборобського населення складає 11,93% і перевищує пересічний губерський показник. Завдяки наявності адміністративних та торговельних центрів, а саме міст Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, великих містечок як Ямпіль, Камінка, Чечельник, Ольгопіль. Залізницями цей район погано забезпечений, оскільки тут є лише прикінцеві ділянки доріг Проскурів – Кам'янець, Жмеринка – Могилів, Київ – Одеса та Рудниця – Ольгопіль. В районі функціонувало лише 7 цукрових заводів. Землезабезпеченість складає 2,88 дес. на господарство або 0,74 дес на душу [4, 24]. В силу ґрунтово-кліматичних умов мало культивують жито, овес, гречку, картоплю, а найбільшого розповсюдження мають кукурудза. Пшениця, соняшник, тютюн, багаторічнв трави. Через незначну кількість цукроварень посіви цукрового буряка є незначні. Луки тут складають всього 0,32%, у той час як на Поділлі ці угіддя досягають 1,69% [4, 25]. Тут спостерігається

вищесередній рівень на Поділлі садівництва та виноградарства. У Придністровському районі була найменша кількість робочої худоби 18,60 на 100 дес. посіву на Поділлі. Найменша кількість у її складі коней 14,23 штук на 100 дес. посіву та найбільша чисельність у складі робочої худоби волів 31,54%. Щільність парів складала 16,47 на 100 дес. дес. посіву і була нижче середньою на Поділлі, свиней 19,19 шт. і була найнижчою в губернії, овець 90 шт. на 100 дес. посіву, що було найвищим показником серед всіх сільськогосподарських районів краю.

В цілому, Придністрянський сільськогосподарський район можна кваліфікувати, як середньоінтенсивний у рільництві, нижче середньою інтенсивністю у тваринництві і вище середнім рівнем розвитку у ньому садівництва та виноградарства.

Східноволинський сільськогосподарський район включав Шепетівський округ у складі Ганнопільського, Антонінського, Базалійського, Грицівського, Заславського, Красилівського, Ляхівецького, Плужнянського, Полонського, Славутського, Староконстянтинівського, Судликівського, Теофіпільського районів. Відсоток нехліборобського населення складав 10,05%, яке в основному зосереджене в містах Староконстянтинів, Шепетівка, Ізяслав, Полонне, Славута. Цей район пересікають з півночі на південь та з сходу на захід залізниці Жмеринка – Волочиськ, Кам'янець – Шепетівка, Гречани – Староконстянтинів – Славута, Шепетівка – Київ. Залізничний зв'язок мали районні центри Ізяслав, Славута, Староконстянтинів, Гриців, Полонне, Теофіполь, Красилів, Антоніни [6, 2]. Центрами ярмаркової торгівлі був 31 населений пункт. Тут відбувалося 1609 ярмарків тривалістю. Найбільший радіус віддаленості від центру ярмаркової торгівлі складав 50, а найменший 1 верству, в середньому 13,1 верств [7, 236]. В районі діяло 6 цукрових заводів, 25 млинів [6, 25]. Землезабезпеченість в районі складала 2,93 дес. на господарство або 0,62 дес. на душу. Головними сільськогосподарськими культурами зернові – жито 36,3%, овес – 21,7%, ячмінь – 9,7%, пшениця – 7,4, які у посівній

площі складала 75,3%. Крім цього 10% – посівів займала гречка, 1,7% – просо [6, 25]. Як бачимо, рільництво мало яскраво виражений зерновий характер. Висока питома вага вівса у розподілі посівної площі пояснювалася, як це буде показано вище наявністю великої кількості коней. Отже, у східноволинському сільськогосподарському районі домінували культури, які мали споживчий характер. Технічні ринкові культури, зокрема, цукровий буряк складала 0,1%. У той же час бобові – 3,2%, картопля – 3,9% [6, 14]. Пар у розподілі орної землі 503389 дес. складав 21,7% [6, 11]. Звідси, землеробство у східноволинському районі мало чітко виражений, малоінтенсивний характер. Пересічні ознаки тваринництва тут були такі: на 100 дес. посіву припадало 36,01 штук робочої худоби, із них 35,01 голів коней і всього 0,50 волів [8, 10, 11, 15]. Щільність парів на 100 дес. посіву складала 30,05 шт. У значній степені та значна кількість пояснювалася наявністю у районі луків – 11,2% у площі придатної землі, та громадських пасовиськ – 1,4% [8, 10-11]. Незначною була щільність овець, яких припадало 28,91 штук та 16,15 штук на 100 дес. посіву, свиней при високім відсотку підсвинків та коней [8, 16].

Висновок. Отже, на Поділлі та Південно-Східній Волині склалося чотири основних сільськогосподарських райони з різним рівнем інтенсифікації сільського господарства, спеціалізацією у вирощенні продукції рільництва та продуктивного тваринництва. Рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на Поділлі та Південно-Східній Волині був нерівномірним. Це пояснювалося рядом причин: кліматичних, ґрунтових, демографічних, наявністю переробних підприємств, значних торговельних центрів, співвідношення хліборобського і нехліборобського населення, забезпеченістю землею та господарству та душовому вимірі.

Перспективи подальших досліджень. Визначити основні напрями інтенсифікації та кооперації у сільськогосподарському виробництві.

Список використаної літератури

1. Сільськогосподарські райони Поділля та громадські сівозміни для них. – Вінниця, 1925. – 184 с.; Олійник І.А. Економіка сільського господарства на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділля – Кам'янець-Подільський, 1926. – Кн. 2. – С. 3 – 18.; Підкуймуха Ю.П. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції та заходи щодо його розвитку – Кам'янець-Подільський, 1927. – 114 с.; Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу 1917-1926 рр – Вінниця, 1926. – 201 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.– 404 с.; Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007. – 284 с.
3. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
4. Сільськогосподарські райони Поділля та громадські сівозміни для них. – Вінниця, 1925. – 138 с.
5. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – 407 с.
6. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків, 1926. – 48 с.
7. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Харків, 1928. – С. 236.
8. Розраховано на основі Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. – Харків, 1926. – С.10, 11, 15.